

MADARÁSZ IMRE
(*Debreceni Egyetem*)

„Fények” és zsarnokok

Hogyan látták a felvilágosodás olasz klasszikusai a kortárs koronásokat, az utókor által a „felvilágosult” jelzővel kitüntetett, illetve a felvilágosult reformok megvalósítóiként értékelt abszolút uralkodókat? Vittorio Alfieri Nagy Frigyesről készített kritikus irodalmi portréinak és Alessandro Verri Napóleon-ellenes célzatú regénypéldázatának elemzése tanulságos adalékokkal szolgálhat e fontos és nehéz kérdés megválaszolásához.

Alfieri és Nagy Frigyes

Alfieri életművének vezérmotívumát („központi témáját, mítosztát”¹), a zsarnokellenességet a szakirodalomban gyakran érte, mondhatni, végigkísérte (De Sanctistól, Crocén át, Sapegnóig „és tovább”) az elvonság, a történelmietlenség vádja². Klasszicista antikvitás-kultuszából adódóan az életműve koronájának, legfontosabb műfajának tartott tragédiában legtöbbször az ókori mitológia és történelem alakjait, minden esetben régi idők legendás személyiségeit tette meg zsarnoki antihősnek, a szabadsághősök antagonistájának, sokszor éppen-séggel negatív főhősnek, s ez számos kritikusat arra az elszántságra készítette, hogy a „zsarnokölő” költő a saját korában nem tudta realizisztikusan meglátni és megítélni a tényleges-történelmi zsarnokságot, az eleven, hús-vér zsarnokokat. Az Alfieri által Nagy Frigyes porosz királyról önéletrajzában, verseiben és szatíráiban megrajzolt irodalmi portré azért is tanulságos, mert cáfolja ezt a vélekedést. Továbbá mert az 1712 és 1786 között élt, s 1740-től haláláig uralkodó Hohenzollern nemcsak „a leghíresebb porosz király”³ volt, hanem századának – nem mellesleg a felvilágosodás és Alfieri századának – egyik legmeghatározóbb európai politikusa is („Európa döntőbírája”), Hegelt idézve, „világtörténeti személy”⁴: ilyen formátumú ember tükröződése egy klasszikus

¹ Enciclopedia Garzanti della Letteratura, Milano, 1974, 14. o. Vö. Madarász Imre: A „zsarnokölő” Alfieri, Budapest, 1990. Madarász Imre: Olasz váteszek. Alfieri, Manzoni, Mazzini, Budapest, 1996, 7–51. o.

² Francesco De Sanctis: Storia della letteratura italiana, Milano, 1978, 814., 820. o. Benedetto Croce: Poesia e non poesia, Roma–Bari, 1974, 1., 3. o. Natalino Sapegno: Compendio di storia della letteratura italiana, Firenze, 1978, vol. II, 498–503. o. Madarász Imre: Halhatatlan Vittorio. Alfieri utóélete: kultusz és kritika, Budapest, 2006, 42–44., 63–66., 87–88. o.

³ Péter: A németek. 2000 év Európa közepén, Budapest, 2002, 105. o.

⁴ Wolfgang Goetz: A német nép története, Budapest, é. n., 280. o. Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról, Budapest, 1979, 729. o.

kortárs életművében mindenképpen érdekes. Legfőképpen mégis az izgalmas, hogyan értékelte „a zsarnokság minden formáját mélységesen, vadul gyűlölő és utáló”⁵ Alfieri, a világirodalom alighanem legzsarnokellenesebb költője „a felvilágosult abszolutizmus klasszikus képviselőjét”⁶; ez mind a felvilágosult abszolutizmus korabeli irodalmi-ideológiai recepciója, mind Alfieri „politikai filozófiája”⁷ szempontjából figyelemre méltó.

Alfieri találkozása Nagy Friggyessel a valóságban, személyesen is megtörtént, 1769 őszén. Megörökítése az önéletrajz (*Vita*, 1790–1803) egyik legszebb lapja: „Szeptemberben folytattam utamat Prága és Drezda felé, ahol egy hónapot töltöttem; onnan pedig Belinbe, ahol ugyanennyi ideig tartózkodtam. Amint beléptem a nagy Frigyes államába, amely mintha egyetlen nagy hadsereg lett volna, éreztem hogyan nő kétszeresére, háromszorosára bennem a megvetés a gyalázatos katonamesterség, az önkényuralom leggyalázatosabb, sőt egyedüli támasza iránt, mely szükségszerű velejárója a sokezer zsoldos csatlósnak. Bemutattak a királynak. Látva őt, nem éreztem se csodálatot, se tiszteletet, egy szikrányt sem, csak felháborodást és dühöt: ezek az érzések nap mint nap sokasodtak és erősödtek bennem, látva megannyi különböző dolgokat, melyek nem úgy vannak, mint ahogy lenniük kellene, s bár hamisak, az igazság arcát és hírét bitorolják. Finch gróf, a király minisztere, aki bemutatott, megkérdezte tőlem, miért van az, hogy én, noha királyom szolgálatában állok, aznap nem vettem föl az egyenruhát. Azt válaszoltam neki: «mert ebben az udvarban, úgy találom, éppen elég egyenruha van már.» A király elmondta nekem a szokásos, hivatalos pár szót, én figyelmesen néztem őt, tiszteletteljesen belédöfve tekintetemet az övébe; s megköszöntem az égnek, hogy nem születtem rabszolgájának. November közepe táján hagytam el azt az egyetemes porosz kaszárnyát (universal caserma prussiana), gyűlölvén, ahogy kellett.”⁸

Az (általunk is) oly sokszor idézett híres jelenet legemlékezetesebb mozzanata a szabad ember és a zsarnok, a leendő tragédiaköltő és a fejedelem szembesülése (a szó szoros értelmében), mely a történések időpontja felől nézve előlegezi, megformálásukéból pedig felidézi a „szabadságtragédiák” nagyjeleneteit, szembeállítva a szabadság képviselőjét és ellenségét, mint valami színpadon, mely párharcuk porondja is, igaz, valódi verbális összecsapás és főleg fegyver nélkül (habár az „udvariatlan” szembenézés a felséggel, a rá vetett „gyilkos” tekintet tartalmaz ilyesfajta, szarkasztikus utalást).

⁵ Vittorio Alfieri: *Vita*, Milano, 1977, 151. o.

⁶ Heinrich August Winkler: *Németország története a modern korban*, Budapest, 2005, I. kötet, 34–35. o.

⁷ Piero Gobetti: *La filosofia politica di Vittorio Alfieri*, Ascoli Piceno, 1995. Natalino Sapegno: *Alfieri politico in Natalino Sapegno: Ritratto di Manzoni e altri saggi*, Roma–Bari, 1981, 21–39. o.

⁸ Alfieri: *Vita*, 95–96. o. (Ahol a fordító neve nem szerepel, az a tanulmány szerzőjének fordítása.) Madarász Imre: *A megírt élet. Vittorio Alfieri Vita című önéletrajzának elemzése*, Budapest, 1992, 51–52. o. Madarász: *Olasz váteszek*, 81–82. o.

Ám a poroszországi útiemlék antimilitarizmusa sem kevésbé jelentőségteljes. II. Frigyes apjához, I. Frigyes Vilmoshoz hasonlóan maga is „katonakirály” volt, győzedelmes hadvezér, magasztalói szerint egyenesen „új Nagy Sándor”. Alfieri szemszögéből viszont a zsarnokság és a militarizmus frigyének megtestesítője, e két egytestvér-főgonosz közös „frigyese”. Rá (vagy apjára) utal *A zsarnokságról* (*Della tirannide*, 1777) írott értekezésének eme passzusában (I., 7.): „Egy újkeletű zsarnok e században először állított fel és tartott fenn egy teljesen és állandóan fölfegyverzett hadsereget. Azzal, hogy sereget akart, noha nem volt külső ellensége, bőségesen bebizonyította a jól ismert igazságot, hogy a zsarnoknak saját országában vannak az ellenségei.”¹⁰

A *Szatírák* (*Satire*) tizennegyedik darabja, *A hadsereg* (*La milizia*) párbeszédesszerű terzináiban szintén „a Porosz Királyt” (il Prusso Re) hozza fel példának arra, hogy „a bűnös zsarnokság, / melytől mindannyian félünk, maga is / retteg pokoli, örök seregétől”.¹¹

A hódító „alexandroszi” győzelmei Alfieri szemében a rabló sikerei, a tömeggyilkos képes „dicsőségei” voltak. Önéletrészében a zorrendorfi (zorndorfi) csata – a hétéves háború (Jókai szavával: „világháború”) legvéresebb, 1758. augusztus 25-én vívott ütközete – helyszínén, a porosz és orosz katonák tömegsírja kegyetlen szentenciára ihleti: „Zorrendorfnál járva, meglátogattam az oroszok és poroszok közti csata terét, ahol mindkét seregből sokezer ember szabadult meg rabigájától, otthagyván csontjait. A hatalmas tömegsírokat jól mutatta a dús és zöld szépséggel termő búza, mely a környező, amúgy száraz és silány földben csenevész és ritkásan nőtt. Akkor egy szomorú, de sajnos igaz megállapítást kellett tennem: a rabszolgák csakugyan arra születtek, hogy trágya legyen belőlük.”¹²

A militarista elnyomás és a háborúskodás vérbűne hiteltelenítette Alfieri előtt Nagy Frigyes felvilágosult abszolutizmusát. Miközben a fejedelmi „sanssoucii filozófust” Voltaire – udvaronci hízelgéstől sem mentesen – az „Észak Salamonja” címmel tüntette ki, Beccaria pedig – haladó törvényreformjáiért, elsősorban a kínvallatás eltörléséért – dicsőítette, mint „Európa egyik legbölcsebb uralkodóját, aki, trónra ültetvén a filozófiát és alattvalóinak baráti törvényhozója lévén, egyenlőkké és szabadokká tette őket a törvényektől való függőségben”¹³,

⁹ Goetz, 278. o. Mary Fulbrook: Németország története, Budapest, 1993, 81. o.

¹⁰ Vittorio Alfieri: *Della tirannide*, Milano, 1996, 113. o.

¹¹ Vittorio Alfieri: *Gli Epigrammi, le Satire, il Misogallo*, Torino, 1903, 103–106. o.

¹² Alfieri: *Vita*, 102. o. Jókai Mór: *A két Trenk*. Trenk Frigyes, Budapest, 1898, 338. o.

¹³ Fulbrook, 94. o. Réz Pál: *Voltaire világa*, Budapest, 1981, 109. o. André Maurois: *Voltaire*, Budapest, 1990, 57–61. o. Cesare Beccaria: *A bűnökről és a büntetésekről*, Budapest, 1989, 46., 43. o. Madarász Imre: *A jogreform és a „Fények” filozófusai. A felvilágosodás állambölcséletének hatása Beccaria A bűnökről és a büntetésekről című értekezésére in Madarász Imre: A legfényesebb századforduló. Tanulmányok a XVIII–XIX. század olasz irodalmáról*, Budapest, 2009, 23–80. o.

Alfieri a frigyesei felvilágosult abszolútizmusban az abszolútizmust látta lényegesnek, nem a felvilágosodást. Pontosabban: épp azt róttá fel sajátos bűnéül, hogy a zsarnokságot a felvilágosodás fényeivel próbálta megszépíteni, becsapva alattvalóit és megtévesztve a gondolkodó elméket is (hasonlatosan oroszországi riválisához, Nagy Katalinhoz, a „filozófus Klütaimnesztrá”-hoz¹⁴).

A kilencedik szatíra – *Az utazások (I viaggi)* – bravúros neologizmusok, szellemes „alfierismo”-k tolldöféseivel gúnyolja ki az álfelvilágosult-álfilozófus királyt, aki csak zsarnoknak és katonának volt igazi. Az egykori ifjú utazó tiszteletlenül szúrós tekintete itt már a „Vátesz” (Vate) szemévé élesedett, amely felismeri a „fél-Lükurgosz” (semi-Licurgo) törvényhozó, a „fél-Alexandrosz” (semi-Alessandro) hódító és a „fél-Voltaire” (semi-Voltero) bölcselő, a „filozófálgató király” (Re filosofante) próteuszi-polimorf-hibrid lényében a lényegi egységet, az egyedüli teljességet és nagyságot: hogy zsarnok volt, annak, de csakis annak, valóban „Nagy”. Frigyes a felülről végrehajtott reformokkal a zsarnokságot modernizálta, tette életképebbé, hatékonyabbá, erősebbé, „szociális militarizálása” olyan „katonaállamot” hozott létre, melyben „nem az országnak volt hadserege, hanem a hadseregnek országa” s amely részt vett Lengyelország feldarabolásában, Alfieri keserű-humoros szóeleményével „lengyeltelenítésében” (sPolonizza)¹⁵. Mindezt Alfieri ellentétesnek találta a felvilágosodással, amely az ő „szinonima-szótárában” a szabadság terjedésével jelentett egyet. Azok az Alfieri-kritikusok akik, túlhangsúlyozva Alfieri és a felvilágosodás különbségeit és távolságát, és főleg azok, akik azzal vádolják Alfierit, hogy hűtlen lett a felvilágosodáshoz – például amikor Voltaire-t, „a felvilágosodás pátriárkáját” bírálta – nem értik meg, hogy éppen Alfieri volt következetes, amikor a felvilágosodást „szaván fogta”, valódi és ál-hívein számon kérte eszméit, eszményeit, értékeit, legfőképpen a legszentebb Szabadságot. Voltaire-nek nem felvilágosult, szabad szellemét hányta szemére, hanem következetlenségeit, megalkuvásait: azt, hogy nemcsak elfogadta *A fejedelemtől és az irodalomról* (*Del principe e delle lettere*, 1778–1789) című értekezésben emlegetett „borzalmas fejedelmi támogatást”, hanem ki is szolgálta az „abszolút hatalmat”¹⁶, Machiavelli-ellenes pamfletet írt közösen a Hegel által is joggal machiavellistának minősített Frigyessel, s habár a *Filozófiai ábécé*-ben a háborút a bűnök legnagyobbikának aposztrofálta („minden idők minden bűne együttvéve sem ér fel egyetlen hadjárat pusztításával”), együttműködött a szakadatlanul háborúskodó, koronás hadúrral.¹⁷ Alfieri Voltaire-kritikája sokkal

¹⁴ Alfieri: Vita, 101. o.

¹⁵ Alfieri: Gli Epigrammi, le Satire, il Misogallo, 84–86. o. Winkler, 32–35. o.

¹⁶ Vittorio Alfieri: Del principe e delle lettere, Torino, 1972, 67., 32. o.

¹⁷ Nagy Frigyes: Antimachiavelli, Budapest, 1991. Voltaire: Filozófiai ábécé, Budapest, 1983, 194. o.

„volterianusabb” volt, mint azon kritikusok tekintélyelvűsége, akik megütköznek rajta, nem ismervén a „Ferney-i Pátriárka” életművének sokoldalúságát, komplexitását és ellentmondásait.

Antifrigyes? Dogmatikus, egyoldalú lett volna Alfieri Nagy Frigyes-képe? Zsarnokellenes szenvedélyében nem látta meg érdemeit, formátumát? Valójában fel- és elismerte nagyságát az ellenfélnek is. „Olyan ő az uralkodók között, / mint ezer a pusztá nullához képest” (Ma, tal ch'egli è, sta dei Regnanti al volgo, / Come sta il Mille al solitario Zero) – olvasható az utazási szatírban¹⁸.

„A nagy porosz zsarnok” (Il gran Prusso tiranno) közelgő halálának híre Alfierit költői számvetésre inspirálta. 1786. május 7-iki dátummal (vagyis pár hónappal a király halála előtt) a „szabad szellem” (libero ingegno) olyan emelkedettséggel búcsúztatta a korabeli zsarnokok legnagyobbikát, amilyennel trágédiáiban ábrázolt egy Julius Caesart, egy Sault vagy egy Timophanészt.¹⁹ A klasszikus kulturális reminiszcenciák: „Mars és Pallas” (Marte e Pallade), a háború és a tudás istenei tökéletesen megválasztott szimbólumai a birodalma hadereje mellett nemzete működését is lankadatlanul fejlesztő porosz (Jókainál „burkus”) királynak:

*A Porosz, a zsarnok, kit váltig áldott
Pallasz és Mars, Cocitus túlvilági
partján, honnét Minosz hív vízre szállni
mindenkit harsogón s átkelni, vár most.*

*Amért oly halhatatlanságra vágyott,
amely fennkölt, nemes és nem királyi,
ragyog most; s hajlandó az is csodálni,
ki attól, hogy szeresse is, elállott.*

*S mert él továbbra is köztünk, halottan,
kell, hogy tudassuk véle, kötelesség,
a szabad véleményt, ha erre szó van:*

*uralkodott s érezzük rajta szennyét;
az ember-név így nem hozzávaló rang:
király ne lenne, embernek neveznének.²⁰*

¹⁸ Alfieri: Gli Epigrammi, le Satire, il Misogallo, 84. o.

¹⁹ Madarász Imre: Vittorio Alfieri életműve felvilágosodás és Risorgimento, klasszicizmus és romantika között, Budapest, 2004, 257–262., 297–307., 337–346. o.

²⁰ Rime di Vittorio Alfieri (a cura di Francesco Maggini), Firenze, 1933, 144–145. o. Vittorio Alfieri: Rime (a cura di Rosolino

Amíg élt, amíg hatalmas volt és rettegett, Alfieri nem félt zsarnoknak nevezni „Észak Salamonját”, a „filozófus királyt”, akivel „a megújult Németország története kezdődött”²¹. Amikor élete végéhez ért, a nagy individualista nem szégyellte megrendülni tiszteletét a halódó halhatatlan nagy egyénisége iránt. Azonban önmagához, eszmeiségéhez híven „búcsúbeszélyében” a legnagyobb elismerés az, hogy Frigyes – egyéni kvalitásai folytán – „talán méltó lett volna arra, hogy ne király legyen belőle” (di non nascer re forse era degno) – hanem ember. S amennyiben egyéniségek összemérhetők, a jeles „Fridericus” dicsősége sem tette kérdésessé a választ a *Del principe e delle lettere* című értekezésben feltett kérdésre: „Ki nagyobb: egy nagy író vagy egy nagy fejedelem”?²²

Alessandro Verri és Napóleon

Alessandro Verri Hérosztratosz élete (La vita di Erostrato) című regénye hosszú ideje szinte elfeledett könyvkuriózum, a könyvpiacra alig hozzáférhető²³, irodalomtörténeti szintézisek, korszakmonográfiák futólag vagy még úgy sem említik²⁴. Pedig megérdemelné a figyelmet.

Mindenekelőtt szerzőjének személyisége és életműve okán. Alessandro Verri (1741–1816) a milánói felvilágosodás legnagyobb alakja volt bátyja, Pietro Verri és „fénytársa”, Cesare Beccaria mellett. Az Accademia dei Pugni nevű reformer-társaság és folyóirata, az *Il Caffè* egyik legaktívabb munkatársaként szervezett, írt, publikált, hatott, alkotott, gyarapított.²⁵ Igaz, testvére, a lombard „Illuminismo” vezéralakja, valamint a modern büntetőjog atyja, *A bűnökről és a büntetésekről* című értekezésével világhírűvé lett Beccaria tőzomszédságában Alessandro mint „illuminista” némiképp árnyékba borult, főleg azt követően, hogy 1767-ben Rómába költözött, ahol a szakirodalom úgyszólván

Guastalla), Firenze, 1963, 118–119. o. Vittorio Alfieri: *Verses – Ríme*, Budapest, 2007, 102–103. o. Simon Gyula fordítása. Jókai, 34., 141., 171. o.

²¹ Goetz, 303. o.

²² Alfieri: *Del principe e delle lettere*, 101. o.

²³ Legutóbbi önálló kiadása több mint másfél évtizeddel ezelőtt az apró, alig ismert *La Vita Felice* könyvkiadónál jelent meg: Alessandro Verri: *La vita di Erostrato*, Milano, 1994 (a továbbiakban Verri).

²⁴ *Storia della letteratura d'Italia. Il Settecento*, a cura di Giulio Natali, Milano, 1929, 1093–1094. o. *La cultura illuministica in Italia*, a cura di Mario Fubini, Torino, 1957, 131–147. o. Donata Chiomenti Vassalli: *I fratelli Verri*, Milano, 1960, 229–230. o. Franco Venturi: *Settecento riformatore*. Da Muratori a Beccaria, Torino, 1969, 645–747. o. Gaetano Compagnino – Guido Nicastro – Giuseppe Savoca: *Il Settecento*, Roma–Bari, 1974, 76–77. o. *L'Europa riconosciuta. Anche Milano accende i suoi lumi (1706–1796)*, Milano, 1987, 315–337. o.

²⁵ Madarász Imre: *Az olasz irodalom története*, Budapest, 1993, 219–223. o. Madarász Imre: *Folyóiratoknak tiszta forrásánál. A kulturális újságírás eredete Itáliában in Madarász Imre: „Örök megújulások”. Születés, újjászületés, feltámadás az olasz irodalomban*, Budapest, 2003, 111–135. o. „*Il Caffè*”, 1764–1766, a cura di Gianni Francioni e Sergio Romagnoli, I–II, Torino, 1998.

egybehangzó véleménye szerint „lezárta felvilágosult korszakát”.²⁶ Csakhogy Alessandro Verri szakítása a felvilágosodással korántsem ilyen egyértelmű, s ennek fő bizonyítékai éppen római regényei, köztük a *Hérosztratosz élete*.

Műfaj történeti szempontból is érdekes alkotás ez. Egy olyan „trilógia” záródarabja (*Le aventure di Saffo, Le notti romane, La vita di Erostrato*), melynek köszönhetően alkotója a Settecento legjelesebb regényírójává kanonizálódott, legalábbis a Giulio Natali-féle irodalmi századkrónika szerint.²⁷ Csakhogy ugyanezen kötet egy lappal odébb a „regénytrilógia” vitathatatlanul legkiemelkedőbb részének a *Római éjszakák*nak műfaji identitását és regényesztétikai értékét egyaránt megkérdőjelezi („nem igazi regény, inkább prózában megírt didaktikus poéma”)²⁸, önellentmondásosságában mintegy sűrítetten demonstrálva a szakirodalom bizonytalanságát a regényíró Alessandro Verri megítélésében. Nem egyértelműbb és következetesebb az egykor rendkívüli tekintélyű Natalino Sapegno híres irodalomtörténeti „Compendio”-jának kétféle értelemben is „jellemző” minősítése sem, miszerint még a *Római éjszakák* is egy „majdnem mindig az erőlködés jeleit mutató, monoton prózai mű”, amelynek egyedüli érdeme, hogy (mégis) „említést érdemlő kísérlet azon az úton, mely elvezet Foscolo *Ortis*ához”.²⁹ A Verri-regényekben az „első modern olasz regény”, a *Jacopo Ortis utolsó levelei* előfutárait kimutatni szintén nem problémamentes hipotézis.³⁰ A *Római éjszakák* második része a foscolói levélregény után két esztendővel, 1804-ben jelent meg, a *Hérosztratosz élete* még később: noha az író 1793-ban kezdte el, csak egy évtizeddel azután, 1813-ban fejezte be, és további két év elteltével, 1815-ben publikálta, tizenhárom esztendővel a *Jacopo Ortis* első hiteles (később még ismételtlen átdolgozott) szövegének kiadása után. Nem lévén a regény „par excellence” klasszikus és klasszicista műfaj, hanem – kivált Itáliában – sokkal inkább romantikus, a *Római éjszakák* preromantikája egyértelműbben előlegez tizenkilencedik századi regényfejlődési jelenségeket, mint a jóval klasszicistább *Hérosztratosz élete*.

Verri a klasszicizmushoz való „megtérésének”³¹ e jellegzetes regénydokumentuma kultúrtörténeti kordokumentum is. A klasszicista görögészmény emlékműve, a *Római éjszakák* Róma-kultusza után, a görögséggel való ideális azonosulás példája, a szó szoros értelmében: az író egy kitalált hellén tollforga-

²⁶ Compagnino – Nicastro – Savoca, 85. o.

²⁷ Alfredo Cottignoli: Introduzione in Alessandro Verri: *Le aventure di Saffo poetessa di Mitilene*, Roma, 1991, 7. o. Natali, 1092. o.

²⁸ Natali, 1093. o. Vö. Madarász Imre: „Titus íve alatt”. Az antik Róma öröksége az olasz felvilágosodás és romantika irodalmában, Budapest, 1998, 19–22. o.

²⁹ Natalino Sapegno: *Compendio di storia della letteratura italiana*, Firenze, 1978, II. kötet, 450. o.

³⁰ Attilio Momigliano: *Storia della letteratura italiana*, Messina–Milano, 1938, 365–366. o.

³¹ Gian Franco Grechi: *Presentazione in Verri*, 8. o.

tó, Epidauroszi Dinarkhosz („Io Dinarco, cittadino di Epidauro...” – így kezdődik a mű³²) álneve-álarca mögé bújik, történetét az ő megtalált és lefordított szövegének álcázza, hasonlatosan Alfieri *Plinius panegyricusa Traianushoz* című „pszeudopliniusi” fiktív beszédfordításához, egyszersmind a kitalált-megtalált kézirat írói fogásával az olasz regényirodalmon *A jegyesektől A rózsza nevéig* végigvonuló motívumot előlegezve. Ám míg az álfilológia Alfierinél egy már-már forradalmi merészségű, a felvilágosult abszolutizmus illúzióival leszámoló, radikálisan zsarnokságellenes aktuális politikai üzenet patinás kerete volt³³, Verrinél védekezésül és „enyhítésül” szolgál egy amúgy is igen óvatos és áttételes aktuálpolitikai, Napóleon-ellenes célzáshoz, amelyről a továbbiakban még bővebben lesz szó.

A *Hérosztratosz életét* mindenképp az teszi jelentős irodalmi alkotássá, hogy klasszikus formatökéllyel modernizálja a büntett révén való halhatatlanulás örök-egyetemes erkölcsfilozófiai problémáját és annak ókori mitológiai jelképét, a „hérosztratoszi tettet”.³⁴ Hérosztratosz az antik mítoszvilág egyik legrejtélyesebb és legnyugtalanítóbb alakja: Verri regénye a róla készült talán legművészebb szépirodalmi feldolgozás. Végkicsengésében magánbűnököt és közbűnököt, magányos bűnözők és világhódító vezérek gonosztetteit állítja egyszerre szembe és párhuzamba, háború- és zsarnokságellenes tanulással, amely – szemben egyes kritikusi vélekedésekkel („inkább humanista, mint felvilágosult”³⁵) – a felvilágosodásban kiteljesedő humanizmus örökérvényű tanítása.

Alessandro Verri Hérosztratosz-regénye a felvilágosodás filozófiai regénye-éhez (köztük a leghíresebb *Candide*-hoz) hasonlít tömörségével és példázatos-ságával. Regényformájú példabeszéd – és védőbeszéd egyszersmind, csúc- és végpontján aligha véletlenül egy önapológikus szónoklattal. De már az maga apológikus elem, hogy a „tabusított” szentségtörő gyűjtogató, „akinek nevét betiltották, hogy senki se emlegesse se szóban, se írásban”³⁶ cím- és főszereplője lesz egy regénynek, mely nem pusztán egy merénylet, hanem egy ember élettörténete, mi több, egy ember egyéniségéből, lelkialkatából és személyiségfejlődéséből „vezeti le” gonosztettét, olykor kétségkívül kissé teoretikusan-didaktikusan mutatva be az életút állomásait, csomópontjait, kereszteződéseit, zsákutcáit.

³² Verri, 13. o.

³³ Madarász Imre: Vittorio Alfieri életműve felvilágosodás és Risorgimento, klasszicizmus és romantika között, Budapest, 2004, 145–153. o.

³⁴ Antik lexikon, Budapest, 1993, 244. o.

³⁵ Grechi in Verri, 9. o.

³⁶ Verri, 133. o. Vö. Antik lexikon, 244. o.

Az első fejezetben olvasható jövődöntő álmok és jóslat, a hatásukra meghozott gyermekgyilkos szülői döntés és a gyermekáldozat csodálatos megmenekülése, mostohákhoz kerülése mind a görög irodalomból ismert motívumok. Leginkább alighanem Szophoklész és Hérodotosz hatott Verrire, az *Oidipusz király főhősének* és a *Hisztoriai* (I., 108–114.) Küroszának legendája.³⁷ Verri Hérosztratosza azonban nem a hérodotoszi „istenek féltékenysége” (phtónosz tón theón), a Szolón emlegette „irigy és szeszélyes istenek” (phonerósz kai tarakhódesz, I., 32.), hanem a Hérodotosznál szintén vezérmotívumnak számító „hübrisz” miatt szenved legfőképpen (Xerxész tengerkorba-csolására [VII., 34–35.] konkrét utalás történik a regényszövegben).³⁸

Hérosztratosz „hübrisz”-e: mértéktelen, gátlástalan és önkritikátlan győzelem- és dicsőségvágya, amint az a „gyermek- és kamaszkort” leíró, második fejezetben megfogalmazódik.³⁹ Noha nincs híján a tehetségnek, becsvágya aránytalanul nagyobb annál, és nem térítik józan belátásra viszonylagos kudarcai az „olimpiai versenyeken”, a szónoklat művészetében s a – balesettel végződő – kocsiversenyen.⁴⁰ Szerellemmel szeretett ifjú felesége tengerbe veszése is csak „a szerencse szeszélyességéről” az istenek gonoszságáról győzi meg⁴¹, s amikor még a háborúban való hősi halál kétségbeesett dicsősége sem adatik meg neki, megszilárdul meggyőződése, hogy „a szerencse sértéseinek” és „a véletlen rendetlen szeszélyének” áldozata.⁴² Midőn tudomására jut származásának titka, az, hogy születésétől fogva átok ül rajta és életében semmi és senki nem az volt, aminek és akinek hitte, még családja és szülei sem, e végső csapás a bűn útvesztőjébe taszítja.⁴³ Mintha maga a regényíró is nyitva hagyná a kérdést: balsorsa vagy gőgje torzította gonosztevévé a nagyra törő, nagyra hivatott Hérosztratoszt? „Megtalálom a módját annak, hogy csodálatok, ti ostobák; örökkön emlékezni fogtok a nevemre. Ha a becsületes tettekkal szerzett hírnevet megtagadtátok tőlem, hát rákényszerítelek titeket arra, hogy gaztett révén adjátok meg azt nekem.”⁴⁴ Felgyújtja és porig égeti Artemisz („Diana”) csodált epheszosi templomát, „őrült boldogsággal”, valami nerói „extatikus gyönyörűséggel” szemlélve kezének gyászos munkáját, nem gondolva rejtőzködésre,

³⁷ Szophoklész drámái, Budapest, 1979, 202–206. o. Hérodotosz: A görög-perzsa háború, Budapest, 1989, 57–60. o.

³⁸ Hérodotosz, 18., 474. o. Madarász Imre: Történetek és történelem. Pesszimizmus és optimizmus Hérodotosz Hisztóriájában in Madarász Imre: Századok, könyvek, lapok. Magyar és világirodalmi tanulmányok, Budapest, 1999, 57–65. o.

³⁹ Verri, 23–29. o.

⁴⁰ Verri, 31–37. o.

⁴¹ Verri, 39–71. o.

⁴² Verri, 83–86., 89, 96. o.

⁴³ Verri, 99–117. o.

⁴⁴ Verri, 122. o.

menekülésre, sőt, fogságba esvén, tagadásra, mentegetődzésre sem, hanem ép-penséggel „dicsekedve” cselekedetével, „a bírák és a sokaság előtt emlékezetes beszédet tartva”.⁴⁵

Hérosztratosz védőbeszéde egy kicsit az íróé is. Verri persze sokkal inkább riasztó példát tárt kortársai elé. „Ilyen túlkapásra a hírnév kielégíthetetlen vágya (insaziabile desiderio di fama) készítette” a vádlottat: „Tettem nem a kultusz szentségtörő megvetéséből vagy istentelen gyűlöletéből fakad, hanem a dicsőség kétségbeesett szomjúhozásából.” „Minden gondolatom végcélja a halhatatlan dicsőség.” (Gloria immortale è la meta di ogni mio pensiero.)⁴⁶

A felvilágosodásból a romantikába vezető „legfényesebb századforduló”, a „zsenikorszak”⁴⁷ melyet minden más(ik)nál erősebben vonzott, ígézett, ihletett a halhatatlanulás, a földi öröklét eszménye – a célt s az érzést a legszentebbnek, az eszközt s a tettet annál szörnyűbbnek ítélte. Ám ezt a kettős ítéletet Hérosztratosz nem találta volna olyan kegyetlennek, mint az örök feledést, amelyet – teste elpusztítását emléke eltörlésével toldva meg – az epheszosi bírák szabtak ki az istentelen merénylet elkövetőjére s a „szentségtörő szónoklat” rétorára.⁴⁸ „Azon ítélet nem tűnt ostobaságnak, habár a legsúlyosabb volt, amelynél nincsen nagyobb. Mert Hérosztratosz meg akarta nevét örökíteni, ami önmagában dicséretes cél volt, noha az eszköz gyalázatos. Ázsia városai azonban egyidejűleg esztelen döntést hoztak, és még esztelenebb határozattal remélték azt megvalósítani.”⁴⁹ A hatalmas büntett agyonhallgatása nem valósítható meg s nem is helyeselhető: el kell ítélni, ám hogy elítélhessük, emlékeznünk kell rá, és próbálnunk kell megérteni. Ahogy Camus Caligulájának „szabadsága nem a jó szabadság”⁵⁰, úgy Hérosztratosz halhatatlansága nem a jó halhatatlanság. Ámbar még mindig nem olyan rossz, mint a zsarnokoké.

„Hogy amaz éjszaka még emlékezetesebb legyen, az történt, hogy ugyanakkor született meg Alexandrosz, akit Nagy Sándor néven ismer a világ a tettei keltette rémület okán. A következő reggelen megjósolták a [perzsa] mágusok, hogy megszületett a világ pusztítója. A kielégíthetetlen dicsőségvágy a Makedónban bizonyosan nem volt kisebb, mint Hérosztratoszban, de nagyobb tüzek táplálták, megannyi nemzet végzetesebb kárára.”⁵¹ A klasszikus példaképeik (Plutarkhosz, Curtius Rufus, Cornelius Nepos...) nyomán a klasszicisták által

⁴⁵ Verri, 124–125. o.

⁴⁶ Verri, 127., 130., 131–132. o.

⁴⁷ Guido De Ruggiero: Storia della filosofia VII. Letà del Romanticismo, Bari, 1964, 29. o. Madarász Imre: A legfényesebb századforduló. Tanulmányok a XVIII–XIX. század olasz irodalmáról, Budapest, 2009, 11. o.

⁴⁸ Verri, 132., 133–134. o.

⁴⁹ Verri, 134. o.

⁵⁰ Albert Camus: Caligula – Félreértés, Budapest, 1997, 73. o.

⁵¹ Verri, 134. o.

is félistenként tisztelt Nagy Sándor ilyenét egybevetése Hérosztratossszal maga is „szentségtörőnek” tűnhetett akkoriban. Nem kevésbé az a hübriszes merészségű célzás a világhódító makedón kortárs francia utódjára, Napóleonra, melyet sem az egykorú, sem a későbbi olvasók nem tudhattak nem megérteni.⁵²

Antiklasszicista motívum a klasszicista regény végén? Talán. „Inkább humanista, mint felvilágosult” mozzanat a felvilágosodás (mint láttuk, némelyek szerint egykori) hívénél? Ellenkezőleg: ennél felvilágosultabb, felvilágosítóbb üzenet kevés zárhatta volna a regény példázatot. Alexandrosz, istenült hadúrként, földi hadistenként, a prototípusa s a mintaképe volt minden világhódítónak, minden világalomra törő vezérnek, Julius Caesartól Napóleonig (és tovább). Márpedig a háborút a felvilágosodás a rosszak legrosszabbikának tartotta: Voltaire a *Filozófiai ábécé*-ben az éhínség és a pestis mellett „a csúf világ leghírhedtebb kellékének” nevezte, mely „mindenkor maga után vonja” a másik kettőt; Gaetano Filangieri *A törvényhozás tudományában* „a háború művészetét” (mint Machiavelli elnevezte) olyan művészetnek, illetve tudománynak minősítette, melynek lényege „megtalálni annak módját, hogyan lehet a legrövidebb idő alatt a legtöbb embert megölni”; maga Alessandro Verri a *Római éjszakákban* „az ókori nemzetek fölé óriásként emelkedő” rómaiak fő bűnéül róttá fel „a világot teljes egészében uralni vágyó” háborúskodást.⁵³

Donata Chiomenti Vassali a *Verri-fivérekéről szóló monográfiájában* megkérdőjelezi, hogy az Accademia della Crusca a pályázatára beküldött regényt Napóleon-ellenes célzása miatt utasította el (mondván, „ha ezt a könyvet politikai okokból ítélték volna el, nem támadta volna 1816-ban gyilkos szarkazmussal a Biblioteca Italiana, a Restauráció folyóirata”).⁵⁴ És csakugyan: a Crusca elutasításában szerepet játszhatott Verri heves támadása a purista akadémia és híres szótára ellen, még milánói korszakában, az *Il Caffè* hasábjain (*Rinunzia avanti notaio degli autori del presente foglio periodico al Vocabolario della Crusca*⁵⁵), valamint a regény szónokias stílusa, melyet később is mindegyre felhánytorgatott az irodalomtörténet-írás⁵⁶.

Ez a kisregény, amelyet már a kortárs Pietro Giordani „elavultnak” vélt⁵⁷, meglepően aktuális ma, amikor a (poszt)modern Hérosztratoszok sosem láttott számban és hírverés mellett követnek el iszonytató bűncselekményeket ama percnyi médiahírnév megszerzésének reményében: Oliver Stone *Született*

⁵² Natali, 1093. o. Chiomenti Vassalli, 230. o.

⁵³ Voltaire: *Filozófiai ábécé*, Budapest, 1983, 189–190. o. Gaetano Filangieri: *Scritti*, Torino, 1976, 3. o. Alessandro Verri: *Le notti romane*, Bruxelles, 1837, I. kötet, 5., 194. o.

⁵⁴ Chiomenti Vassalli, 230. o.

⁵⁵ „*Il Caffè*”, 47–50. o.

⁵⁶ Chiomenti Vassalli, 230. o. Natali, 1094. o.

⁵⁷ Natali, 1094. o.

gyilkosok című botrányfilmjében a sorozatgyilkos pár médiasztár lesz, rajongótáborral, Vincenzo Maria Mastronardi és Ruben De Luca „serial killer”-tipológiájában külön csoportot képeznek azok a „mentálisan zavart egyének, akik azért akarnak sorozatgyilkosok lenni, mert úgy vélik, ez a legjobb módja annak, hogy hírnévre (celebrità) tegyenek szert”⁵⁸. Nem kevésbé tanulságosan időszerű a *Hérosztratosz életének* azon tanítása, hogy a társadalom által kitaszított, megbélyegzett, kiátkozott magánbűnöző-közellenség gyakran csak balszerencsésebb, de nem gonoszabb, és főleg nem kártékonyabb, mint a közvélemény s az azt formáló kommunikációs eszközök által dicsőített „híres és hatalmas” vezetők, akik gyakran épp gátlástalanabb bűneik és veszedelmesebb manipulációik segítségével szerzik meg a hatalmat, szolgálják ki, s egyidejűleg teszik eszközükké a Verri emlegette „közvélemény zsarnokságát” (tirannide delle opinioni), mely kifejezés majd Tocqueville és Stendhal hatására terjed el az európai gondolkodásban.³⁷⁵⁹

Hérosztratosz tüzének baljós figyelmeztetése és a felvilágosodás fényének útmutató sugara egyszerre villan elő a feledés homályából, ha felütjük és felfedezzük Alessandro Verri terjedelme ellenére korántsem *kis* regényét.

⁵⁸ Vincenzo M. Mastronardi – Ruben De Luca: *Serial killer*, Roma, 2009, 56. o. (vö. 282. o.).

⁵⁹ Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, Budapest, 1993, 354-374. o. Stendhal: *Vörös és fekete*, Budapest, 1979, 10. o.